Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР/IRSTI 03.20.00 https://doi.org/10.32523/3080-129X-2026-6

Educational Activities of Muslim Charitable Societies in the Akmola and Semipalatinsk Regions and Support from Kazakhs (1888-1917)

A. Berikbolova[a] ✉, **G. Kenzhebayev**[a]
[a,] *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*
✉berikbolova@abaiuniversity.edu.kz

Abstract. Between 1888 and 1917, the state did not fund Muslim education in the Akmola and Semipalatinsk regions; in the towns, it was kept going by Tatar merchants and the Muslim charitable societies they founded. In Kazakh auls, the local communities maintained it at their own expense. The aim of the study is to identify the activities of these patrons and societies in supporting mektebs and madrasas, establishing libraries and reading rooms, and providing assistance to students. It also looks at how Kazakhs took part in charitable and educational initiatives and at the administrative restrictions that stood in the way of these organizations. Documents from the Russian State Historical Archive, the Historical Archive of Omsk Region and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan formed the source base of the study. The data were supplemented with periodicals, the charters of the societies, and the legislative acts of the period. By means of historical source analysis and comparative-historical, historical-systemic, and problem-chronological methods, the societies were grouped by name, date of establishment, founders, and area of activity. The tasks set out in the charters were compared with what the societies actually did. These methods made it possible to establish the societies' activities, the kinds of financial and in-kind assistance they provided, and how the work in the two regions differed from one another. Tatar patrons and Muslim charitable societies supported mektebs and madrasas, helped develop libraries, and assisted children from low-income families and orphans. Archival data from 1891-1892 link the growth of Tatar educational institutions in the towns to the composition of the urban population, merchant capital, and the cohesion of mosque communities. In the Akmola region, the initiatives of individual patrons stood out more, whereas in the Semipalatinsk region the emphasis fell on the collective work of the societies and on library services. The sources also show Kazakhs taking part as students, teachers, society members and supporters. Tatars founded the twelve societies officially established in the two regions in 1898-1917; Kazakhs also took part in two of them. The local Kazakh community gave 100 of the 600 roubles in the 1914 budget of the Semipalatinsk library. Meanwhile, waqf restrictions, difficulties with registering societies, administrative surveillance and book censorship made their work harder. In 1913, the Senate annulled the registration of the Omsk society for Muslim pupils, and in 1901-1905, Muslim books were confiscated from libraries. The novelty of the article lies in a comparative study of the Muslim charitable societies of the Akmola and Semipalatinsk regions based on archival documents and the press, and in systematizing their contribution to education and library work. The sources suggest that the work of these organizations was not limited to the initiative of Tatar patrons: Kazakhs also took part in it.
Keywords: patrons; Muslim charitable society; Akmola region; Semipalatinsk region; enlightenment

For citation: Berikbolova A., Kenzhebayev G. Educational Activities of Muslim Charitable Societies in the Akmola and Semipalatinsk Regions and Support from Kazakhs (1888-1917). *Gumilyov Journal of History.* https://doi.org/10.32523/3080-129X -2026-6

© A. Berikbolova, G. Kenzhebayev, 2026

Просветительская деятельность мусульманских благотворительных обществ в Акмолинской и Семипалатинской областях и поддержка со стороны казахов (1888-1917 гг.)

А. Берикболова[a], **Г. Кенжебаев**[a]

[a]*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

Аннотация. В 1888–1917 годах мусульманское образование в Акмолинской и Семипалатинской областях не финансировалось государством, в городах его поддерживали татарские купцы и созданные ими мусульманские благотворительные общества. В казахских аулах местные общины содержали его на собственные средства. Цель исследования – выявить их деятельность по поддержке мектебов и медресе, организации библиотек и читальных залов, оказанию помощи учащимся. Также рассматривается, как казахи участвовали в благотворительных и просветительских инициативах и какие административные ограничения мешали работе этих организаций. Документы Российского государственного исторического архива, Исторического архива Омской области и Центрального государственного архива Республики Казахстан составили источниковую базу исследования. Сведения были дополнены материалами периодической печати, уставами обществ и законодательными актами того времени. С помощью источниковедческого, сравнительно-исторического, историко-системного и проблемно-хронологического методов общества были сгруппированы по названию, времени создания, составу учредителей и направлениям деятельности. Задачи, закрепленные в уставах, были сопоставлены с их реальной деятельностью. С помощью этих методов удалось установить, чем занимались общества, какую финансовую и материальную помощь оказывали и чем различалась работа в двух регионах. Татарские меценаты и мусульманские благотворительные общества поддерживали мектебы и медресе, помогали развитию библиотечного дела, оказывали помощь малоимущим и детям-сиротам. Архивные сведения 1891–1892 годов связывают рост татарских учебных заведений в городах с составом населения, купеческим капиталом и сплоченностью мечетских общин. В Акмолинской области заметнее были инициативы отдельных меценатов, а в Семипалатинской области – коллективная работа обществ и организация библиотечного дела. Источники показывают также участие казахов в этой деятельности – в качестве учащихся, учителей, членов обществ и сторонников просветительских начинаний. Все двенадцать обществ, официально созданных в двух областях в 1898–1917 годах, учредили татары, в двух из них участвовали и казахи. Из 600 рублей бюджета семипалатинской библиотеки на 1914 год 100 рублей поступило от казахского населения. При этом вакуфные ограничения, трудности с регистрацией обществ, административный надзор и книжная цензура осложняли их работу. В 1913 году Сенат отменил регистрацию омского общества попечения об учащихся мусульманах, а в 1901–1905 годах из библиотек изымались мусульманские книги. Новизна работы заключается в сравнительном изучении мусульманских благотворительных обществ Акмолинской и Семипалатинской областей на основе архивных документов и периодики, а также в том, что их вклад в развитие просвещения и библиотечного дела приведен в систему. Полученные результаты позволяют уточнить роль татарских меценатов в поддержке образования в регионе и показывают культурные и просветительские связи казахов и татар.

Ключевые слова: меценаты; мусульманское благотворительное общество; Акмолинская область; Семипалатинская область; просвещение

Ақмола, Семей облыстарындағы мұсылман қайырымдылық қоғамдарының оқу-ағарту қызметі және қазақтардың қолдауы (1888-1917 жж.)

А. Берікболова[a], **Ғ. Кенжебаев**[a]
[a]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

Аңдатпа. 1888-1917 жылдары Ақмола және Семей облыстарында мұсылмандық білімді мемлекет қаржыландырмай, оны қалаларда татар көпестері мен олар құрған мұсылман қайырымдылық қоғамдары қолдап отырды. Ал қазақ ауылдарында жергілікті қауым өз қаражатымен ұстап отырды. Зерттеудің мақсаты – олардың мектептер мен медреселерді қолдаудағы, кітапханалар мен оқу залдарын ұйымдастырудағы, білім алушыларға көмек көрсетудегі қызметін анықтау. Сондай-ақ қазақтардың қайырымдылық пен ағартушылық бастамаларға қалай қатысқаны және осы ұйымдарға кедергі болған әкімшілік шектеулер қарастырылады. Ресей мемлекеттік тарихи архивінің, Омбы облысының тарихи архивінің және Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары зерттеудің дерек негізін құрады. Мерзімді баспасөз, қоғамдардың жарғылары мен сол кезеңнің заңнамалық актілерінің көмегімен деректер толықтырылды. Тарихи-деректанулық, салыстырмалы-тарихи, тарихи-жүйелілік және проблемалық-хронологиялық әдістер арқылы қоғамдар атауы, құрылған уақыты, құрылтайшылары мен қызмет бағыты бойынша топтастырылды. Жарғыда жазылған міндеттер олардың нақты істерімен салыстырылды. Қоғамдардың не істегені, қандай қаржылай және заттай көмек бергені, екі өңірдегі жұмыстың бір-бірінен қандай айырмашылығы бар екені осы әдістермен анықталды. Зерттеу нәтижелерінде татар меценаттары мен мұсылман қайырымдылық қоғамдары мектептер мен медреселерді қолдап, кітапхана ісін дамытуға үлес қосқаны, тұрмысы төмен және жетім балаларға көмектескені анықталды. 1891-1892 жылдардағы архив мәліметтері татар білім орындарының қалаларда көбеюін қала халқының құрамымен, көпес капиталымен, мешіт қауымының ұйымшылдығымен байланыстырады. Ақмола облысында жеке меценаттардың бастамасы көбірек көрінсе, Семейде қоғамдардың ұйымдық жұмысына және кітапхана ісіне ерекше назар аударылған. Қазақтар бұл іске оқушы, мұғалім, қоғам мүшесі және қолдаушы ретінде қатысқаны да деректерден көрінеді. 1898-1917 жылдары екі облыста ресми құрылған он екі қоғамды татарлар құрды, олардың екеуіне қазақтар да қатысты. Семейдегі И. Гаспринский атындағы кітапхананың 1914 жылғы 600 сомдық бюджетіне қазақ қауымы 100 сом қосты. Ал уақытқа қойылған шектеулер, қоғамдарды тіркеудегі кедергілер, әкімшілік бақылау мен кітап цензурасы олардың жұмысын қиындатқан. Мәселен, 1913 жылы Сенат Омбыдағы мұсылман оқушыларына қамқорлық қоғамының тіркелуін жойды, ал 1901-1905 жылдары кітапханалардан мұсылмандық кітаптар тәркіленді. Ақмола мен Семей облыстарындағы мұсылман қайырымдылық қоғамдарын архив құжаттары мен баспасөз негізінде салыстыра қарап, олардың оқу-ағарту, кітапхана ісіне қосқан үлесін жүйелеу мақаланың жаңалығы болып табылады. Бұл ұйымдардың қызметі тек татар меценаттарының бастамасымен шектелмей, қазақтар да бұл ұйымдарға атсалысқан.

Түйін сөздер: меценаттар; мұсылман қайырымдылық қоғамы; Ақмола облысы; Семей облысы; оқу-ағарту

Сілтеме жасау үшін: Берікболова А., Кенжебаев Ғ. Ақмола, Семей облыстарындағы мұсылман қайырымдылық қоғамдарының оқу-ағарту қызметі және қазақтардың қолдауы (1888-1917 жж.). *Gumilyov Journal of History*. https://doi.org/10.32523/3080-129X -2026-6

Кіріспе

1894 жылы Семейдің өзінде 17 625 мұсылман халқы тұрды. Олардың 865-і оқушы ретінде 18 мұсылман мектебінде білім алған.[1] Қаладағы мұсылман оқу орындарының материалдық жағдайы мен оларды ұстау мәселесін татар көпестері мен қайырымдылық бастамалар шешіп отырған. Сол жылдары Дала өлкесінде мешіт, мектеп және молдаларды ұстау үшін уақып (вакуф) құруға заң жүзінде тыйым салынған болатын (Загидуллин 2006: 48). Мұсылмандық білім алу заңмен қорғалмай, мемлекет қаражатына да сүйенбесе, оны ресми түрде қандай жолмен қаржыландыруға болатын еді?

Қаржыландырудың негізгі ресми жолы – татар көпестерінің бастамасымен құрылған мұсылман қайырымдылық қоғамдары болды. Бұдан бөлек, жеке меценаттар қоғамнан тыс та тікелей көмек көрсетті. Татарлардың басым бөлігі қалаларда шоғырланған. 1897 жылғы санақ бойынша Ақмола облысында олардың 81,6%-ы (Первая всеобщая перепись 1904: 84-87), Семей облысында 80,3%-ы қала тұрғындары болды (Первая всеобщая перепись 1905: 52-63). Уақыпқа тыйым салынғандықтан, татарлардың қайырымдылық қоғамдары мен жеке меценаттары мектеп, медресе, кітапхана, жетімдер үйін қаржыландырудың басқа заңды жолын іздестірді. Соның әсерінен Ресей империясының білім беру жүйесінен тыс, мұсылмандық білім орындары да сақталып қалды. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ зиялыларының едәуір бөлігі дәл осы татар мектептері мен медреселерінде де білім алып шыққан (Махмутов 2017: 115-116).

Қазақстан аймағында қайырымдылық пен меценаттық мәдениетті дамыту тарихи тәжірибеге сүйенуді қажет етеді (Капаева 2020). Ақмола мен Семей облыстарындағы мұсылман қайырымдылық қоғамдары білім беру тарихында жеке зерттеу нысаны ретінде толық қаралмады. Бүгінгі күнге дейін екі облыстағы мұсылман қайырымдылық қоғамдары білім беруде ғана емес, жалпы сипатта да аз қарастырылып келеді. Мақаланың өзектілігі осы тарихнамалық олқылықты толықтыруға байланысты. Сондай-ақ, мұсылман қайырымдылық қоғамдары мемлекеттік бастама арқылы емес, жеке азаматтардың бастамалары арқылы қаржыландырылған. Татар халқы қалаларда шоғырланғандықтан қала мен оның төңірегіндегі қазақ қауымы татарлармен бірігіп, бұл ұйымдардың дамуына үлес қосты. Мақалада қазақ-татар байланысы діни қарым-қатынас шеңберінен шығып, ортақ оқу-ағарту ісі ретінде талданады.

Ал зерттеудің мақсаты ретінде 1888-1917 жылдары Ақмола және Семей облыстарындағы татар меценаттары мен мұсылман қайырымдылық қоғамдары қай оқу-ағарту мекемелерін, қандай нысанда және қандай шектеулер жағдайында қолдағанын анықтау. Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды:

1) қоғамдар мен меценаттардың қалыптасу жағдайын анықтау;

2) жарғылар мен нақты іс-әрекет негізінде оқу-ағарту бағыттарын салыстыру;

3) қазақтардың қатысу формаларын көрсету;

4) ұйымдардың дамуын шектеген билік шараларын көрсету.

Зерттеліп отырған ұйымдардың құқықтық мәртебесін және қай ведомствоға бағынғанын ажырату қажет. Себебі, қоғамдарды тіркеу, оқу орындарын басқару, діни мәселелерді шешу әкімшілік жүйеде әртүрлі мекемелерге қарады. Сондықтан оларды тұтасымен бір ғана ведомствоға тікелей бағынды деп көрсетуге болмайды. Ақмола мен Семей облыстары Дала генерал-губернаторлығының құрамында болды. Дала генерал-губернаторлығының әкімшілік орталығы Омбы қаласы болса, Семей облысының орталығы қызметін Семей қаласының өзі атқарды. Мақаланың деректік жаңалығы да осы болып тұр: Ресей мемлекеттік тарихи архиві (бұдан әрі – РГИА), Омбы облысының тарихи архиві (бұдан әрі – ИАОО), Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (бұдан әрі – ҚР ОМА) құжаттары мен сол кезеңдегі мерзімді басылымдар, нормативтік актілерге сүйену арқылы екі өңірдің ресми мұсылман қайырымдылық қоғамдарының атаулары алғаш жүйеленіп, олардың оқу-ағарту саласындағы үлесі жинақталды.

Материалдар мен әдістер

Архив құжаттарының ішінде РГИА-ның 821-қор “ІІМ Шетел діндер рухани істер департаменті”, 733-қор “Халық ағарту департаменті”, 1341-қор “Сенаттың бірінші Департаменті” құжаттары мақаланың негізгі дереккөзіне айналды. Себебі, жалпы білім беру ісі мен мұсылмандық ұйымдарға қатысты істер аталған қорларда сақталған. Сонымен қатар, ИАОО-ның 3-қор “Омбыдағы Батыс Сібірдің бас басқармасы” және 99-қор “Дала округтік Қызыл Крест басқармасы”, ҚР ОМА-ның Ақмола мен Семей өңірлеріне және Дала генерал-губернаторлығына қатысты 15, 64, 369-қорлары пайдаланылды. Бұл қорлар бір-бірін толықтырып отырды. РГИА құжаттарынан қоғамдардың ашылған уақыты, олардың өтініштері, жарғылары табылса, ИАОО, ҚР ОМА құжаттарынан олардың қалай жұмыс істегенін, қоғам құрылғанға дейін қандай ұйымдар арқылы ағарту саласын қолдағанын байқауға болады.

Мерзімді басылымдарда ”Образование” (1896), “Переводчик-Терджиман” (1898), “Вакыт” (1906, 1913), “Айқап” (1913), “Уфимский вестник” (1915) және “Тормыш” (1915) жарияланған мақалалар негізінде олардың қызметі қандай бағытта жүргізілгенін, мұсылмандық білім берудің жағдайы қандай екенін көруге болады. Сол кезеңде шыққан нормативтік, құқықтық құжаттар мен нұсқаулар мұсылмандық қайырымдылық пен оқу-ағарту ісіне заңнамалық және әкімшілік тарапынан қойылған шектеулерді анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде төрт әдіс – салыстырмалы-тарихи, тарихи-деректанулық, тарихи-жүйелік, проблемалық-хронологиялық қатар қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы Ақмола мен Семей облыстарындағы меценаттық қызметін салыстыра отырып, әр облыстың өзіндік ерекшелігі анықталды. Яғни Ақмола облысына қатысты деректерде жеке адамдардың бастамасы, ал Семейде бір топ адамдардың ұжым ретінде жұмыс жасағаны байқалды. Тарихи-деректанулық талдау арқылы архив құжаттары мен мерзімді басылымдардағы мәліметтер тексерілді. Соның әсерінен әр қоғамға қатысты білім беру, кітапхана ісі және

әлеуметтік көмек бағыттары бірін-бірі толықтырды. РГИА архив құжаттарындағы әртүрлі өтініштер арқылы Ақмола, Семей облыстарына қарасты ресми құрылған мұсылман қайырымдылық қоғамдарының аттары жүйеленді. Мұнда тарихи-жүйелілік әдісі қолданылды. Нақты Ақмола облысына қарасты 8 ұйым атауы, Семей облысына қарасты 4 ұйым анықталды (1-кесте). Ал сол ұйымдардың ұйымдардың 1888–1917 жылдардағы қалыптасуы мен қызметіндегі өзгерістерді талдау үшін проблемалық-хронологиялық әдіс қолданылды.

Осы деректер мен әдістер екі өңірдегі татар меценаттары мен мұсылман қайырымдылық қоғамдарының оқу-ағарту және кітапхана ісіне қосқан үлесін, оған қазақтардың қандай түрде қатысқанын, олардың қайырымдылық қызметін қандай жағдайларда шектегенін анықтауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Мұсылман қайырымдылығы мен уақып туралы еңбектер негізінен Орынбор, Орал, Торғай өңірлерінің материалдарына сүйенеді. Олардан жалпы мұсылман халқының қайырымдылығы мен уақып туралы түсінік қалыптастыруға болады (Азаматов 2000; Загидуллин 2006: 48; Хабутдинов 2013: 158-184; Миннуллин 2019: 171). Danielle M. Ross Ресей империясындағы мұсылман қайырымдылығы туралы, олардың құқықтық, әлеуметтік тетіктерін кең ауқымда қарастырған (Ross 2017: 77-111). Ол зерттеу аясына Солтүстік Қазақ даласын да енгізеді. Ал Семей мен Ақмола облыстарына арналған еңбектерде мұсылман қайырымдылық қоғамдарының тарихына қатысты жекелеген деректер жарияланған (Frank, Usmanov 2001: 82; Khalidi 2005: 50-51; Габдрафикова 2024; Шаблей 2017: 39-40; Атантаева, Ахметова 2018: 527). Екінші жағынан (Миниханов 2016: 111-119; Раздыкова 2010: 112) татар кәсіпкерлерінің қайырымдылық қызметі жалпыұлттық немесе өңіраралық деңгейде де қарастырылған. Соңғы жылдары жарық көрген Д.Ш. Муфтахутдинованың еңбегінде қазақ даласындағы татар қайырымдылық қоғамдарын жаңа үлгідегі медреселерді жасырын қаржыландырудың нысаны деп бағалайды (Muftakhutdinova 2023: 219-234). Махмутов пен Титова Дала өлкесіндегі мұсылман көпестердің қайырымдылығын әлеуметтік көмек пен оқу-ағарту бағыттары бойынша сипаттайды (Махмутов, Титова 2023: 495-504). Алайда аталған еңбектерде Ақмола мен Семей облыстарындағы мұсылман қайырымдылық қоғамдары ресми танылған ұйым ретінде көрсетілмеген, екі өңірге қарасты ұйымдардың толық атаулары келтірілмеген, оқу-ағарту мекемелері мен меценаттар салыстырмалы түрде әрі жүйелі түрде талданбаған. Бұл мақалада Ақмола, Семей облыстарына қарасты мұсылман қайырымдылық қоғамдарының толық атаулары жүйеленіп, олардың оқу-ағарту ісіне қатысты мәліметтер әртүрлі архив құжаттары, мерзімді басылымдар, нормативтік актілер негізінде топтастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

Мұсылман қайырымдылық қоғамдары дегеніміз не? Мұсылман қайырымдылық қоғамдары – XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей

империясындағы мұсылмандардың өз өңіріндегі мұсылман халқына әлеуметтік және білім беру ісінде көмек көрсету үшін құрылған заңды ұйымдар. Мұсылман қайырымдылық қоғамдарының негізгі бағыты – мұсылман халқына әлеуметтік көмек көрсету. Алайда жарғыларына (устав) қосымша міндет ретінде жетімдер мен кедей оқушыларға материалдық көмек (киім, тамақ, баспана, оқу құралдары), кітапхана мен оқу залын ашу сияқты бөлімдерді қосқан. Ал арнайы ағартушылық ұйым жарғыларына мектеп пен медресе ғимаратын салу және ұстау; мұғалімдерді шақыру және олардың еңбекақысын төлеу; түлектердің оқуын жалғастыруына жәрдемдесу деген бөлімдерді кіргізген. Мысалы, "Омбыдағы бірінші мектептегі мұсылман оқушыларына қамқорлық қоғамының" жарғысында тікелей қоғам кедей әрі қабілетті оқушыларды медресеге және кәсіптік-қолөнер оқу орындарына орналастыруға, ал оқуды жалғастырмағандарға жұмыс табуға көмектесуге тиіс деп жазылған.[2]

Мақалада "қайырымдылық қоғамы" термині жиі кездеседі. Ол жарғысында әлеуметтік көмек негізгі міндет болып белгіленген ұйым. Ал "ағартушылық қоғам" десе, негізгі мақсаты мектеп, медресе және кітапхана ісін қолдаған ұйым. Осыған ұқсас ұйым атауларында "қамқорлық қоғамы" ("общество попечения") тіркесі де кездеседі. Қамқорлық қоғамы – оқушыларға қамқорлық жасауға бағытталған ұйым, мысалы "Омбыдағы бірінші мектептегі мұсылман оқушыларына қамқорлық қоғамы". Бұдан бөлек "меценаттық" термині мақалада жеке тұлғалардың қоғамнан тыс, жеке өз атынан көрсеткен материалдық көмегі деп көрсетілген.

Дала облыстарында мұсылман білім орындарының құқықтық жағдайын 1868 жылғы Уақытша ереже белгіледі. Ереже қазақтарды діни істер жөнінен Орынбор мұсылман діни мәжілісінің қарауынан шығарып тастады. Азаматтық басқаруға, ал ол арқылы Ішкі істер министрлігіне бағындырылды (Рыбаков 1917: 7-12). Мешіт пен оның жанындағы мектептерді ұстау жергілікті қауымдардың өз қаражатына жүктелді. Ал тұрақты табыс көзі болатын уақып құруға тыйым салынды. Қазақ қауымына мектеп ұстауға тікелей тыйым салынбаса да, олар мемлекет қолдауынсыз, уақыптан түсетін табыссыз қалды. Бұл жағдайды 1870 жылғы 26 наурыздағы ереже қиындатты (Загидуллин 2006: 48-59). "Ресейді мекендейтін инородецтерді білімдендіру шаралары туралы" ереже мұсылман мектептері мен медреселерінде орыс сыныптарын жергілікті мұсылмандардың есебінен ашуды көздеді, мұсылман мектептерінде орыс тілі міндетті пән ретінде енгізілді.

1877-1878 жылдары ИАОО құжатында әскери губернатордың баяндауы бойынша Семей облысында 26 мешіт тіркелген: Семей қаласында 8, Семейдің Зареченский слободкасында 2, Семей уезінде 3, Өскемен қаласында 1, Өскемен уезінде 7, Көкпектіде 1, Павлодар уезінде 2, Баянауыл станицасында 1, Қарқаралы қаласында 1.[3] Бұл мешіттерді қазақтар салып, олардың барлығында мешіт жанында мұсылманша сауат ашу мектептері болды.

XIX ғасырдың соңына қарай мұсылмандық білім орындарының ішінде татар мектептері мен медреселері көбейді. Ал қазақтардың көпшілігі мұсылманша сауат ашуды үйде, дәстүрлі түрде жалғастыра берді. Бұл жағдайды тек

татарлардың белсенділігімен түсіндіруге болмайды. Татарлардың басым бөлігі қалаларда шоғырланған. Қалалық мешіт, мектеп пен медресені тұрақты ұстауға жергілікті қауым мен көпес капиталы мүмкіндік берген. Қазақ ауылдарында мұндай мүмкіндіктер болмады. Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқы үшін ғимарат салып, оны жыл бойы ұстау қиындық туғызды. 1868 жылдан кейін уақып табысы да жабылды. Нәтижесінде 1868 жылдан 1892 жылға дейінгі жиырма төрт жылда мұсылмандық білімнің көрінісі айтарлықтай өзгерді.

1891-1892 жылдардағы архив материалдары бұл айырмашылықты нақты көрсетті. Дала генерал-губернаторының кеңсесі қала полицеймейстерлері мен уезд бастықтарынан татарлардың, қазақтардың және өзге халықтардың діні мен тұрмысы туралы мәлімет жинады.[4] Соның ішінде Ақмола мен Семей облыстарына қарасты уездер мен қалаларға тоқталсақ. Петропавлда 6 мешітті жергілікті қауым мен ауқатты татар қайырымдылық жасаушылары ұстаған, көбін ауқатты татарлар салған жекеменшік мешіттер. Петропавл қаласында татарлардың 6 ерлер және 3 қыздар мектебі жұмыс істеп тұрды. Мұғалімдерге ақыны ата-аналар төлеп отырған.[4] Семей қаласында 1892 жылғы 11 ақпанда полицеймейстер мешіт жанында 7 медреседе 400-ден астам оқушы оқиды. Барлығы татарлардың медресесі, одан бөлек татар әйелдері оқытатын қыздар мектебі бар делінген.[4] Қазақ болыстарында жағдай басқаша сипат алды. Өскемен уезінде мешіт 4 болыста біреу, оларды жергілікті қазақ қауымы ұстаған. Уезд бастығы орыс тілін оқытатын мектеп ғана емес, мұсылманша сауат ашатын мектеп те жоқ деп жазған. Мұнда ата-аналар балаларын үйде қазақ немесе татар молдасын келісіммен шақырып оқытатынын жазған.[4] Қарқаралы уезінде бір мешіт, бір мектеп қана болса, мұнда да қазақтар жылына 5-10 сом төлеп балаларын оқытқан. Ақмола уезінде тұрақты мектеп болмаған. Сауатты қазақтар жазда киіз үйде ұл балаларды оқытып, мұғалімдердің ақысын мал түрінде берген. Сауаттылық шамамен 10%-ды құрайды.[4]

Ал 1896 жылғы Санкт-Петербург қаласындағы “Образование” педагогикалық-ғылыми журналында “Мусульманская медресе (Письмо из г. Семипалатинска)” Ч. Дусук бүркеніш атымен шыққан мақалада мәлімет басқаша. Бұл мақалада мектеп пен медресе ұғымдары ажыратылмаған. Ондағы мәлімет бойынша 1894 жылы Семей қаласында мешіт жанындағы мектептердің саны – 18: оның ішінде аралас оқитын мектеп саны – 9 және 9 жеке қыздар мектебі болған.[1] Олардың барлығы татарларға тиесілі делінген. Жоғарыда атап өткен 1892 жылғы архив дерегінде 7 медресе мен қыздар мектебі туралы ақпаратпен салыстырғанда айырмашылық көрінеді. Сандарында үлкен айырмашылық болғанымен, архив дерегі де, баспасөз беттері де Семей қаласында татар медреселері өсіп кеткенін анық жазған. Бұл бекер емес, Қазан діни академиясындағы П. В. Знаменский татар кәсіпкерлері өз ақшасын кедейлерге қарағанда мешіттер мен медреселерге көбірек ықыласпен бөлгенін атап өткен (Знаменский 1910: 59). Яғни, татарлардың мұсылман қоғамдары мен кәсіпкерлерінің қолдауы қалалардағы мектептер мен медреселердің сақталуына едәуір әсер етті. Алайда, бұл білім орындарын тек татарлар салып, тек татарлар

ұстады деп қорытуға негіз жоқ. Қазақ қауымы да мешіт ұстап, балаларын оқытқан.

Қазақтардың мұсылман қайырымдылық қоғамдарына қосқан үлесі қандай болды? Олар тек балаларын мектеп, медреселерге беріп қоймай, татарлармен бірігіп мұсылмандық білім беру жүйесіне қайырымдылық жасады. Ақмола мен Семей облыстары бір генерал-губернаторлыққа бағынғанымен, екі облыста меценаттық қызмет әртүрлі сипатта жүрді десе болады. Ақмола облысында жеке тұлғалардың қызметі айқынырақ көрінсе, Семей облысында ұжымдық жұмыс көбірек байқалады.

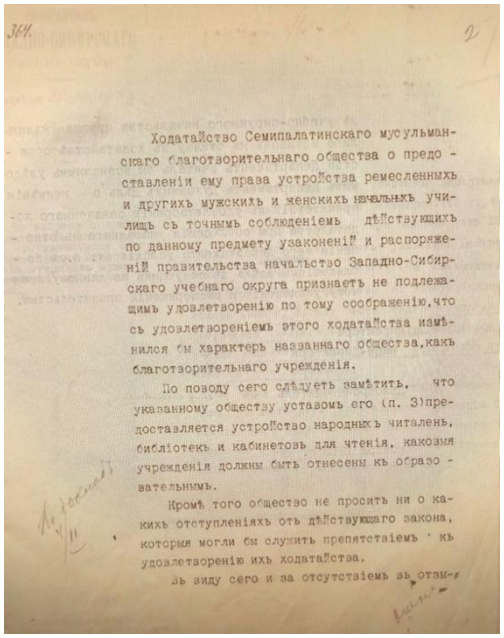
Ақмолада бастамашылар негізінен жеке көпестер болды. 1893 жылы 16 қарашада көпес Халфиндер, Н. Забиров және Қосшығұловтар әулеті Бастауыш білім беруге қамқорлық қоғамын құрды.[5] Баймұхамет Қосшығұлов қаладағы екі мешіттің құрылысына қаражат бөліп, мұсылман жастарына арналған мектеп ғимаратын өз қаражатына салдырды. 1913 жылы қалада ерлер мен әйелдерге арналған екі ағаш медресе пайда болды, оларға Х. Бекішев, Н. Забиров және Б. Қосшығұлов қаражат бөлді.[6] 1915 жылы Н. Забиров 15 мың сомға жетімдер үйінің тас ғимаратын салып, қала билігіне берді және 5 мұсылман жетім ұлды өз есебінен асырауды мойнына алды.[7] 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін "Ақмола бастауыш білім беруге қамқорлық қоғамы" Ақмола мұсылман қайырымдылық қоғамы болып өзгертілді. Құрылған өзге ұйым атаулары 1-кестеде берілген. Петропавлда көпестер М. Давлетдкильдеев пен М. Таштемиров мешіттер мен медреселердің пайдасына сауда дүкендерін, Н. Забиров қоймаларын сыйға тартты, яғни іс жүзінде уақыпқа ұқсас сыйлар жалғасып отырды.[8]

Ақмола мен Семей облыстарының тұрғындары мұсылмандық мазмұндағы кітаптарды сақтап қалу үшін де бірлесіп әрекет етті. 1901-1905 жылдары билік Ақмола, Көкшетау, Павлодар, Семей, Петропавл қалаларындағы кітапханалардағы мұсылмандық сипаттағы кітаптарды оқуға тыйым салып, 5 кітапты тәркіледі.[9] Бұл кітаптардың авторы зиялы қазақтар Наурызбай Таласов пен Шаймерден Қосшығұлов еді. 1905 жылы Ақмола облысынан Бабаназар Жанбатыров, Семей облысынан Абуталиб Бакизин, Айдархан Құдықбаев, Сүлеймен Құлмамбетов, Жүсіп, Абы Тоқжанов, Әлжанық Жақсылықов Көкшетау уезінің бастығына кітаптарды қайтаруға өтініш жазды. Өтініште бұл кітаптарда патшалық Ресейге қарсы жазылған бірде-бір мәтін жоқ екенін, тек медреседе оқитын оқушылардың мұсылмандық білімін кеңейтуге арналған кітап екені айтылған. Алайда кітаптар кері қайтарылмады. Бұл өтініштен қазақтардың мұсылмандық ұйымдарға тікелей мүше болмаса да, мұсылманша оқу-ағарту ісіне атсалысып, балалардың білімін жетілдіруге күш салғаны байқалады.

Семейде жұмыс жеке меценаттармен қатар, көбіне ұжымдық жұмыстарға сүйенді. Мысалы, Семей қаласында 1888 жылы Бастауыш білім беру қоғамы құрылды.[10] Қоғам бірден өз жарғысын дайындап, мүшелерінің санын жариялады. 1892-1893 жылдары қоғамның 9 құрметті және 204 нақты мүшесі болды. Мүшелері арасында Н. Альжанов, Қ. Бисеев, А. Жақыпов, А. Жексенаев, Б. Жангелдин, А. Құнанбаев, М. Құнанбаев, Т. Нүрекенов болған. Қоғамға қазақтар

да, татарлар да, әртүрлі сословие өкілдері де мүше болды. Осы тәжірибе кейін мұсылман қайырымдылық қоғамдарының құрылуына алғышарт болды. Олар мектептер мен медреселерді қолдап, кедей отбасылардың балаларын оқу құралдары мен киіммен қамтамасыз етті. 1898 жылы жарғысы бекітілген “Семей мұсылман қайырымдылық қоғамының” асханасы, жетімдер үйі, жатақханасы, ауруханасы мен кітапханасы болды, қоғамды 28 мұсылман қаржыландырды, ал әйелдер мүшелік жарна төлеп, іс-шараларға қатысты.[11] Қоғам ұжымдық күшпен 1904-1905 жылдары кітапхана ашты, оны Р. Елкибаев басқарды.[12] Кітапхана 1913 жылдан бастап қыздарды да оқырман ретінде қабылдады. 1906 жылы Р. Елкибаев Семейдегі бесінші мұсылман мектебінің меңгерушісі болып, уақыт талабына сай оқу бағдарламасын алғашқылардың бірі болып жаңғыртты. Бағдарламаға география, орыс тілі, тарих сияқты пәндер енгізілді.[13] 1914 жылы кітапхана И. Гаспринскийдің атымен аталды.[14] 1914 жылғы бюджет бойынша кітапхананы ұстау 600 сом құрады. Оның ішінде жергілікті қазақ қауымынан 100, басқармадан 180, жеке тұлғалардан 320 сом жиналды. Бюджеттің жартысынан астамын жеке тұлғалар берсе, қалған бөлігі қоғам басқармасы мен қазақ қауымының үлесі болды. Демек, бұл ұйымда жеке және ұжымдық қолдау қатар жүрді.

Қоғам кітапхана ғана ашып қоймай, Семей қаласында бірқатар оқу орындарын ашуды көздеді. 1913 жылға дейін Семей мұсылман қайырымдылық қоғамы қолөнер мектебін, жеке-жеке ұлдар мен қыздарға арналған бастауыш училищесін ашу үшін бірнеше рет өтініш жіберген (*1-сурет*).[15] Алайда қоғам атауында “Ағарту” (“просветительное”) сөзі болмағандықтан бұл өтініштер қабылданбады. Оның орнына қоғам жарғысындағы кітапхана ашу және балалардың оқуына қаржылай көмек беру бөлімдерін қайта қарауға мәжбүр болды.

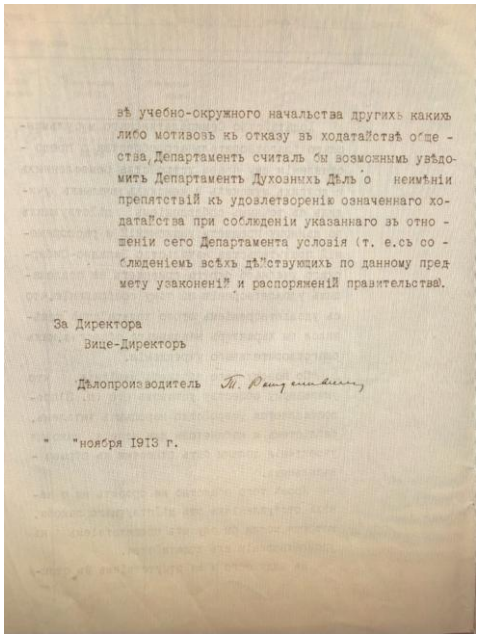
Ходатайство Семипалатинскаго мусульманскаго благотворительнаго общества о предоставленіи ему права устройства ремесленныхъ и другихъ мужскихъ и женскихъ начальныхъ училищъ съ точнымъ соблюденіемъ дѣйствующихъ по данному предмету узаконеній и распоряженій правительства начальство Западно-Сибирскаго учебнаго округа признаетъ не подлежащимъ удовлетворенію по тому соображенію, что съ удовлетвореніемъ этого ходатайства измѣнился бы характеръ названнаго общества, какъ благотворительнаго учрежденія.

По поводу сего слѣдуетъ замѣтить, что указанному обществу уставомъ его (п. 3) предоставляется устройство народныхъ читаленъ, библіотекъ и кабинетовъ для чтенія, какового учрежденія должны быть отнесены къ образовательнымъ.

Кромѣ того общество не проситъ ни о какихъ отступленіяхъ отъ дѣйствующаго закона, которыя могли бы служить препятствіемъ къ удовлетворенію ихъ ходатайства.

Въ виду сего и за отсутствіемъ въ отмѣ-

1-сурет. Семей мұсылман қайырымдылық қоғамының оқу орындарын ашу туралы архивтік құжаттың түпнұсқасы. Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РГИА)

въ учебно-окружного начальства другихъ какихъ либо мотивовъ къ отказу въ ходатайствѣ обще-ства, Департаментъ считалъ бы возможнымъ увѣдомить Департаментъ Духовныхъ Дѣлъ о неимѣніи препятствій къ удовлетвореніе означеннаго ходатайства при соблюденіи указаннаго въ отношеніи сего Департамента условія (т. е. съ соблюденіемъ всѣхъ дѣйствующихъ по данному предмету узаконеній и распоряженій правительства).

За Директора
Вице-Директоръ

Дѣлопроизводитель

"ноября 1913 г.

Figure 1. Archival source: Opening of schools by the Semipalatinsk Muslim Charitable Society. The Russian State Historical Archive (RGIA)

1912 жылдан бастап Зайсандағы “Жамғият мағариф” мұсылман қоғамының қолдауымен “Гизатия” (кей жерде “Гатиат”) медресесі алты сыныптық болып қайта құрылып, жүзден астам оқушы қабылдады.[16] Медресені көпестер Ф. Букин, С. Мергенбаев, Қ. Қыдырәлі қолдады. Сонымен қатар, “Жамғият мағариф” қоғамы оқушыларға материалдық көмек беріп, түлектердің ірі қалалардағы оқу орындарына түсуіне жәрдемдесті. Тіпті 1913 жылы қоғам Уфадағы “Ғалия” медресесін бітірген, екі қазақ мұғалімін шақырып, жыл сайын 500 сом төлеуге әзір болған.[16]

1-кестеде Ақмола мен Семей облыстарындағы мұсылман қайырымдылық қоғамдары берілген. Кестеге “Бастауыш білім беру қоғамдары” кіргізілмеді. Себебі, жоғарыда айтылғандай “Бастауыш білім беру қоғамдарының” құрамы аралас сословие мен дін өкілдері болды. Дегенмен, сол ұйымдар ары қарай мұсылман қайырымдылық қоғамдарының құрылуына алғышарт жасады. Кестеде ұйымдардың құрылған уақыты архив құжаттарындағы олардың жолдаған өтініштері, кері қайтарылған департамент хаттары мен мерзімді басылымдарда жарияланған мақалаларға сүйеніп, шамамен берілген. Әсіресе РГИА 821-қор, 133-тізім, 473-істегі (жалпы 551 парақ) жазылған уақыт шеңбері негізге алынды.[9] Бұл кестеден Петропавл мұсылман кітапханасы-оқу залын ұстау қоғамы мен Көкшетау мұсылман қайырымдылық қоғамына ресми түрде қазақтар мүше болғанын байқауға болады.

1-кесте. Ақмола мен Семей облыстарында ресми құрылған мұсылман қайырымдылық қоғамдары

р/с	*Ұйымның ресми атауы*	*Қазақша аудармасы*	*Құрылған облыстар*	*Құрылтайшылар мен қатысушылар*	*Құрылған уақыты шамамен берілген*
1	Семипалатинское мусульманское благотворительное общество	Семей мұсылман қайырымдылық қоғамы	Семей облысы	татарлар	1898 жылы 25 қаңтар
2	Петропавловское мусульманское благотворительное общество	Петропавл мұсылман қайырымдылық қоғамы	Ақмола облысы	татарлар	1901 жылы
3	Общество попечения об учащихся мусульманах в Омском первом мектебе	Омбыдағы бірінші мектептегі мұсылман оқушыларына қамқорлық қоғамы	Ақмола облысы	татарлар	1907 жылы 9 сәуір
4	"Джамгияти магариф" о попечении учащихся мусульман в городе Зайсан	Зайсан қаласындағы мұсылман оқушыларына қамқорлық туралы "Джамгияти магариф"	Семей облысы	татарлар	1908 жылы 5 мамыр
5	Общество для содержания Петропавловской мусульманской библиотеки-читальни	Петропавл мұсылман кітапханасы-оқу залын ұстау қоғамы	Ақмола облысы	татарлар, қазақтар	1908 жылы 27 шілде
6	Атбасарское благотворительное, мусульмано-татарское общество в городе Атбасар	Атбасар қаласындағы Атбасар қайырымдылық мұсылман-татар қоғамы	Ақмола облысы	татарлар	1911 жылы
7	Мусульманское благотворительное общество в городе Павлодар	Павлодар қаласындағы мұсылман қайырымдылық қоғамы	Семей облысы	татарлар	1915 жылы 28 сәуір
8	Акмолинское мусульманское благотворительное общество	Ақмола мұсылман қайырымдылық қоғамы	Ақмола облысы	татарлар	1917 жылы ақпанға дейін

9	Кокчетавское мусульманское благотворительное общество	Көкшетау мұсылман қайырымдылық қоғамы	Ақмола облысы	татарлар, қазақтар	1917 жылы сәуір
10	Мусульманское женское общество город Атбасар	Атбасар қаласының мұсылман әйелдер қоғамы	Ақмола облысы	татарлар	1917 жылы 4 мамыр
11	Мусульманское дамское благотворительное общество в городе Акмолинск	Ақмола қаласындағы мұсылман әйелдер қайырымдылық қоғамы	Ақмола облысы	татарлар	1917 жылы 16 маусымға дейін
12	Мусульманский дамский комитет, город Каркаралы	Мұсылман әйелдер комитеті, Қарқаралы қаласы	Семей облысы	татарлар	1917 жылы 10 қыркүйектен кешіктірілмей

Мұсылман қайырымдылық қоғамдары бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында соғыста жараланғандарға әлеуметтік көмек көрсетті.[19] Кейін 1917 жылы 19 қарашада Мемлекеттік қамқорлық комиссары А.М. Коллонтайдың No.68 бұйрығы қайырымдылық мекемелері мен қоғамдар таратылып, олардың істері мен қаражаты Мүгедек жауынгерлер атқару комитетіне берілді. Осыдан кейін бұл ұйымдар өз жұмыстарын тоқтатты (Приказ 1917: 50-51).

Ұйымдардың құрылуына және жұмыс істеуіне бірнеше шектеу қойылды.

Біріншісі, заң негізінде шектеу. 1868 жылғы Уақытша ереженің 261-параграфы бойынша Ақмола мен Семей облыстарында мешіт, мектеп пен молдаларды ұстау үшін уақып (вакуф) құруға тыйым салынды.[17] Мектеп, медресе, кітапхана ісі басқа оқу орындары сияқты Халық ағарту министрлігіне қараса, мұсылмандық қайырымдылық жасау Шетел діндерінің рухани істер департаментіне қарады. Соның салдарынан мұсылмандық мекемелерге қаражат құю, мұғалімдердің еңбекақысын төлеу мүмкін болмады. Себебі, осыған дейін мұндай мекемелер негізінен уақыптан түсетін қаражатқа сүйеніп отырды. 1891 жылдан бастап Орынбор мұсылмандық рухани жиналысына уақыпты заңдастыруға және құжаттарда “уақып” терминін қолдануға тыйым салынды (В память столетия 1891: 35). Оған дәлел ретінде 1912 жылдан 1918 жылға дейін Мухаммед Уәли-Хамитов Семей қаласындағы № 2 мешітке қарасты мектепке екі үйін қайырымдылыққа беру үшін бірнеше рет хат жазған. Қабылданған ережелерге сүйеніп, билік әр хатын кері қайтарып отырды және жауап ретінде келген әскери губернатордың хатында "уақып" сөзін қолдануға ресми тыйым салынғанын да жазды.[18]

Екіншісі, ұйымдарды ресми тіркеу кешіктіріліп, кейде мүлдем тіркелместен кері қайтарылып отырды. Мысалы, “Омбыдағы бірінші мектептегі мұсылман оқушыларына қамқорлық қоғамы” 1907 жылы тіркелгенімен Сенаттың 1913 жылғы 30 қарашадағы шешімімен жойылды.[2] Шешім 1914 жылы 18 қарашада күшіне енді. Өйткені, мұндай діни-ағарту мақсатындағы қоғамды Ішкі істер министрі бекітуі тиіс еді. Дәл сол сияқты Атбасарда оқушыларға қамқорлық қоғамы мен 1914 жылы Павлодар кітапханасы қоғамының жарғысы бекітілмей кейінге қала берді.[19]

Үшіншісі, билік саяси идеологияның күшеюінен қауіптеніп, мұсылмандық білім беруді бақылауда ұстауды күшейтті. Оған дәлел ретінде 1900 жылғы 31 желтоқсандағы Ішкі істер министрлігінің циркуляры бойынша панисламизм мен пантюркизм ошақтарын іздеу, Гаспринский әдісімен оқытатын мектептерді

бақылау туралы рапорттар мен есептер,[20] 1910 жылғы қаңтардағы Ведомствоаралық ерекше кеңес пен 1910 жылғы Столыпин циркуляры сияқты шараларды атауға болады (Миннуллин 2019: 171).

Төртіншісі, баспасөз бен кітаптарға қойылған цензура. Ішкі істер министрлігі 1890 жылдан айналымға жіберілмейтін басылымдарды көрсету құқығына ие болды.[21] Цензура мұсылман мектептері мен кітапханаларының жұмысын тежеген тағы бір тетік болды. Ақмола және Семей облыстарында кітаптардың тәркіленгенін және оларды қайтару туралы өтініштердің қанағаттандырылмағанын ескерсек, билік білім мазмұнын да бақылап отырғаны байқалады. Баспасөзге қатысты бақылау мен әкімшілік қысым Дала өлкесіндегі мұсылмандық татар журналы “Гаср ал-Джадидтің” тарихынан да көрінеді (Шаблей, Нурбаев 2026: 202-222). Сондықтан, қазақтардың мұсылмандық білім беру жүйесіне қатысуын тек қаржылай көмекпен өлшемей, кітап жазуын, оқушыларды қолдауын, оқу әдебиеттерін қорғау әрекеттерінің көп болғандығын ескеру керек.

Уақыпқа қойылған заңдық тыйым қоғамдарды тұрақты қаржы көзінен айырса, ал тіркеудегі қиындықтар олардың ресми жұмысына кедергі келтірді. Бақылау мен цензура оқу мазмұнына да, кітапхана қорына да әсер етті. Бұл шектеулердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты болды. Соған қарамастан татар көпестері мен мұсылман қайырымдылық қоғамдары мектеп пен медресені, кітапхана мен оқу залын қолдап, кедей, жетім балаларға көмектесуін тоқтатпады. Мұсылман қайырымдылық қоғамы қайырымдылық ұйымы ғана емес, мұсылман қауымының білім алу қажеттілігін өтейтін құрылымға да айналды. Бұл тұжырым мұсылман қайырымдылығы туралы бұрын жарияланған пайымдарды толықтырады (Ross 2017: 77-111).

Қазақтар да бұл істен шет қалмай, мұсылман мектептері мен медреселерінде білім алған. 1-кестеге сәйкес қазақтар Петропавл мұсылман кітапханасы-оқу залын ұстау қоғамы мен Көкшетау мұсылман қайырымдылық қоғамына мүше болған. 1914 жылы Семей кітапханасының 600 сомдық бюджетіне жергілікті қазақ қауымы 100 сом беру арқылы қаржылай көмек көрсеткен. Оқытушылық қызмет те атқарғанын "Айқап" журналындағы мәліметтен, Уфадағы “Ғалия” медресесін бітірген екі қазақ мұғалімін Зайсандағы “Жамғият мағариф” қоғамы шақырғанынан байқауға болады. 1905 жылдары қазақтар тәркіленген кітаптарды қайтару туралы өтініштерді өз атынан жазған. Дәл сол медреселердегі балалардың біліміне арналған оқулықтардың авторлары Наурызбай Таласов пен Шаймерден Қосшығұлов зиялы қазақ өкілдері болған. Қоғамдардың көпшілігін татар көпестері құрғандықтан, қазақтардың қатысуы көбіне татар көпестері құрған ұйымдар аясында жүзеге асырылды. Мұндай мүмкіндік барлық жерде бірдей болған жоқ. Кейбір қоғамға ғана қазақтар ресми мүше болып кірді. Басқаларында олардың үлесі оқушыларға көмек берумен, мұғалімдік қызметпен және оқу-ағарту бастамаларын қолдаумен шектелген.

Қорытынды

1888-1917 жылдары Ақмола және Семей облыстарындағы мұсылмандық оқу-ағарту және кітапхана ісін қолдаудың ресми тетігі мұсылман қайырымдылық

қоғамдары болды. Жеке меценаттар да қоғамнан тыс тікелей көмек көрсетті. Олар Ресей империясының әкімшілік, құқықтық шектеулеріне қарамастан жұмыс істеді. Қалалардағы мектеп пен медресенің көбеюі татарлардың қалаларда шоғырлануымен, көпес капиталымен, қауымдық ұйымдастыру тәжірибесімен байланысты болды. Қазақ ауылдарында жеке молдалар арқылы киіз үйде сауат ашу жалғасты.

Қоғамдардың қызметі әлеуметтік көмектен де кеңірек өріс алған. Олар мектеп пен медреселерді қаржыландырып отырған, кітапхана мен оқу залын ашқан, мұғалімдердің жұмыс істеуіне жағдай жасады, кедей және жетім балаларға материалдық көмек берді, оқуын жалғастырғысы келгендерге де қолұшын созды. Қазақтар татар көпестерінің бастамасымен құрылған ұйымдар аясында мүше, оқушы, мұғалім ретінде қатысты.

Екі облыста да меценаттық қызмет ортақ болғанымен, оны ұйымдастыру жолдары әртүрлі жолмен жүзеге асырылды. Ақмолада жеке кәсіпкерлер мен меценаттық тұлғалардың материалдық қолдауы басым түскен. Ал Семейде қоғамдардың ұжымдық жұмысы, кітапхана ісі, оқушыларға көрсетілген жүйелі көмек көзге түсті.

Осы тақырыпқа қатысты мәліметтер бір жерде жинақталмаған. Себебі, қоғамдардың ресми түрде ұйым болып бекітілгені туралы мәліметтер негізінен РГИА құжаттарында кездеседі. Ұйымдардың атқарған жұмыстары мен жүзеге асырудағы қиындықтары туралы деректер де әртүрлі баспасөз беттері мен архив қорларында шашырап жатыр. Мақалада Ақмола мен Семей облыстарындағы ресми құрылған қоғамдардың тізімі архив құжаттары бойынша жасалып (1-кесте), олардың оқу-ағарту мен кітапхана ісіндегі қызметі, татар меценаттарының рөлі мен оған қазақтардың қосқан үлесі нақты тарихи деректермен көрсетілді.

Acknowledgments

The authors of the article express their gratitude to the editorial team and the reviewers.

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді.

Благодарности

Авторы статьи выражают благодарность редакционной коллегии и рецензентам.

Ескертулер

1. Дусук Ч. Мусульманская медресе (Письмо из г. Семипалатинска). Образование. 1896. №1. С.76-78.
2. По рапорту министра внутренних дел за № 347 об отмене постановление Акмолинского областного по делам об обществах присутствия о регистрации общества попечения учащихся мусульманах в Омском первом мектебе (1913

года от 28 января до 1914 года 18 ноября). Российский государственный исторический архив (РГИА). 1341 қ., 411 т., 22 іс, 1–18 п. (ж. 18 п.).
3. По представлению военного губернатора Семипалатинской области о дозволении жителям Семипалатинской заречной слободки построить вместо обветшалой новую мечеть (7 августа 1877 г. – 17 февраля 1878 г.). Исторический архив Омской области (ИАОО). 3 қ., 9 т., 14749 іс, 2 п. (ж. 13 п.).
4. Со сведениями, касающимися религии и быта татар, киргиз, дунган, таранчей и сартов, представленными уездными начальниками по предложению Канцелярии (24 марта 1891 г. – 27 февраля 1892 г.). Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 64 қ., 1 т., 5089 іс, 13 п., 16-17 п., 43 п., 53 п., 119–120 п., 168-168 арт., 274–275 п. (ж. 307 п.).
5. Дело об утверждении устава общества попечения о начальном образовании в городе Акмолинске. РГИА. 733 қ., 172 т., 2060 іс, 3 п. (ж. 5 п.).
6. Дело о магометанских религиозно-просветительных и благотворительных обществах (1901-1913 гг.). РГИА. 821 қ., 133 т., 473 іс, 494-497 п. (ж. 551 п.).
7. Внутренние известия. Уфимский вестник. 1915. 12 апреля. No.79. С.3.
8. Дело о разрешении мечетям, мектебе, медрессе и другим учебным заведениям принимать движимое и недвижимое имущество, пожертвованное и завещанное разными лицами (20 февраля 1897 г. – 17 января 1904 г.). РГИА. 821 қ., 8 т., 937 іс, 221 п. (ж. 229 п.).
9. Дело о магометанских религиозно-просветительных и благотворительных обществах (1901–1913 гг.). РГИА. 821 қ., 133 т., 473 іс, 233–237 п. (ж. 551 п.).
10. Уставы: Семипалатинского мусульманского общества и другие Семипалатинские общества. ҚР ОМА. 15 қ., 1 т., 401 іс, 81–92 п. (ж. 546 п.).
11. Устав Семипалатинского мусульманского благотворительного общества. Переводчик-Терджиман. 1898. 3 апреля. No.13. С.49-53.
12. Семипулат хәбәрләре. Вакыт. 1913. No.1364. Б.3.
13. Идарәтка мәктүбләре. Вакыт. 1906. No.60. Б.3.
14. Семипулатда кыйраәтханә. Тормыш. 1915. No.170. Б.3.
15. Мусульманские просветительные и благотворительные общества (14 октября 1913 г. – 30 декабря 1915 г.). РГИА. 733 қ., 180 т., 320 іс, 2 п. (жалпы 32 п.).
16. Карасуи К. Омскіден Алтайға саяхат. Айқап. 1913. No.3. Б.65-66.
17. Дело о русско-киргизском училище в Омске (9 февраля 1868 г. – 19 марта 1868 г.). ИАОО. 3 қ., 6 т., 7932 іс, 14 п. (жалпы 31 п.).
18. Переписка с Семипалатинским губернатором о пожертвовании Мухамедом Хамитовым двух домов в пользу мечети No.2 в г. Семипалатинск (27 апреля 1912 г. – 1 января 1918 г.). ҚР ОМА. 64 қ., 1 т., 1268 іс, 1-7 п. (жалпы 7 п.).
19. О денежных пожертвованиях от разных лиц и учреждений, кроме благочинной (Донесения о пожертвованиях) (1914-1915 гг.). ИАОО. 99 қ., 1 т., 4 іс, 8 п. (ж. 126 п.).
20. Дело о литературно-общественном и национальном религиозном движении среди казахское население. ҚР ОМА. 369 қ., 1 т., 780 іс, 8-27 п. (ж. 35 п.).
21. Переписка с военным губернатором Семипалатинской области помещенной в № 42 неофицальной части Тургайской газеты от 12 октября 1903 г.

Перепечатки "Сибирского вестника" о незаконных подборах журналиста уезда Завьялова и писаря Я.Чернова. ҚР ОМА. 64 қ., 1 т., 1069 іс, 3 п. (ж. 16 п.).

Әдебиеттер тізімі

Frank A.J., Usmanov M.A. *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two manuscripts by Ahmad-Wali al-Qazani and Qurban 'Ali Khalidi*. ANOR. Vol. 11. Berlin: Das Arab Buch. 2001. 97 p.

Khalidi Q.A. *An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe (1770-1912)*. Frank A.J., Usmanov M.A. (eds., trans. and comm.). Leiden-Boston: Brill. 2005. 179 p. n

Muftakhutdinova D.Sh. Charitable activities of Tatar entrepreneurs in the Steppe region (late 19th – early 20th century). *Vestnik of Orenburg State Pedagogical University. Electronic Scientific Journal*. 2023. No.2(46), Pp.219-234. https://doi.org/10.32516/2303-9922.2023.46.15

Ross D.M. Muslim Charity under Russian Rule: Waqf, Sadaqa, and Zakat in Imperial Russia. *Islamic Law and Society.* 2017. Vol.24, No.1-2. Pp.77-111. https://doi.org/10.1163/15685195-02412P04

Азаматов Д.Д. *Из истории мусульманской благотворительности. Вакуфы на территории европейской части России и Сибири в конце XIX – начале XX века*. Уфа: Изд-во Башкир. ун-та. 2000. 102 с.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. Татары Семипалатинского Прииртышья в историческом и культурном аспекте (XIX – нач. XX в.). *Мир Большого Алтая – World of Great Altay*. 2018. No.4, с.511-535.

В память столетия Оренбургского магометанского духовного собрания, учрежденного в городе Уфе. Уфа. 1891. 54 с.

Габдрафикова Л.Р. Благотворительная деятельность татарского предпринимательства в годы Первой мировой войны: между гражданским долгом и этноконфессиональной миссией. *Тульский научный вестник. Серия История. Языкознание*. 2024. Вып.2(18), с.57-68. https://tula-vestnik.ru/archive/vipusk_18/57/

Загидуллин И.К. Вакуфы в имперском правовом пространстве. В: *Ислам и благотворительность*. Материалы Всерос. сем.. Казань. 2006. С.44-103.

Знаменский П. *Казанские татары*. Казань: Типо-лит. Императ. ун-та. 1910. 67 с.

Капаева А.Т. Исторические аспекты меценатства в Казахстане. *Отан тарихы*. 2020. No.2 (90), с.107-121.

Махмутов З.А. Духовная и образовательная деятельность татар в казахской степи в контексте внутренней политики Российской империи (вт. пол. XVIII – нач. XX века). *Самарский научный вестник*. 2017. Т.6, no.1 (18), с.113-117.

Махмутов З.А., Титова Т.А. Благотворительная деятельность мусульманского купечества Казахстана в XIX – начале XX в. *Oriental Studies*. 2023. Vol.16, no.3, с.495-504. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-67-3-495-504

Миниханов Ф.Г. Татарские предприниматели Казахстана и благотворительность (вторая половина XIX – начало XX в.). В: *Актуальные проблемы*

отечественной и зарубежной истории, филологии. Казань: Изд-во Академии наук РТ. 2016. Вып.5. С.111-119.

Миннуллин З.С. Источники по истории татарских благотворительных организаций второй половины XIX – начала XX в. *Гасырлар авазы = Эхо веков*. 2019. No.3, с.168-182.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Под ред. Н.А. Тройницкого. Т.81. Акмолинская область. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД. 1904. 130 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Под ред. Н.А. Тройницкого. Т.84. Семипалатинская область. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД. 1905. 168 с.

Приказ по Министерству Государственного Призрения и подведомственным ему учреждениям № 68. Об упразднении благотворительных учреждений и обществ помощи инвалидам и о передаче их дел и денежных сумм Исполнительному Комитету увечных воинов. 19 ноября 1917 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства*. 1917. No.4. Ст. 61.

Раздыкова Г.М. *История мусульманского образования в Казахстане*. Павлодар: Кереку. 2010. 150 с.

Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. Петроград. 1917. 55 с.

Хабутдинов А.Ю. *Институты Российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе*. Москва: Изд. дом Марджани. 2013. 344 с.

Шаблей П.С. Семья Яушевых и ее окружение: ислам и дилеммы властных отношений в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. *Acta Slavica Iaponica*. 2017. Vol.38, с.23-50.

Шаблей П., Нурбаев Ж. Татарский журнал "Таср ал-Джадид" и мусульмане Степного края в начале XX века. *Gumilyov Journal of History.* 2026. Т.156, no.3, с.202-222. https://doi.org/10.32523/3080-129X-2026-156-3-202-222

References

Frank A.J., Usmanov M.A. *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two manuscripts by Ahmad-Wali al-Qazani and Qurban ʻAli Khalidi*. ANOR. Vol. 11. Berlin: Das Arab Buch. 2001. 97 p. (in English)

Khalidi Q.A. *An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe (1770-1912)*. Frank A.J., Usmanov M.A. (eds., trans. and comm.). Leiden-Boston: Brill. 2005. 179 p. (in English)

Muftakhutdinova D.Sh. Charitable activities of Tatar entrepreneurs in the Steppe region (late 19th–early 20th century). *Vestnik of Orenburg State Pedagogical University. Electronic Scientific Journal*. 2023. No.2(46), pp.219-234. https://doi.org/10.32516/2303-9922.2023.46.15 (in English)

Ross D.M. Muslim Charity under Russian Rule: Waqf, Sadaqa, and Zakat in Imperial Russia. *Islamic Law and Society*. 2017. Vol.24, no.1-2, pp. 77-111. https://doi.org/10.1163/15685195-02412P04 (in English)

Azamatov D.D. *Iz istorii musulmanskoi blagotvoritelnosti. Vakufy na territorii evropeiskoi chasti Rossii i Sibiri v kontse XIX – nachale XX veka*. Ufa: Bashkir State University Publ. 2000. 102 p. (in Russian)

Atantaeva B.Zh., Akhmetova R.D. Tatary Semipalatinskogo Priirtyshia v istoricheskom i kulturnom aspekte (XIX – nach. XX v.). *Mir Bolshogo Altaia = World of Great Altay*. 2018. No.4, pp.511-535. (in Russian)

V pamiat stoletiia Orenburgskogo magometanskogo dukhovnogo sobraniia, uchrezhdennogo v gorode Ufe. Ufa. 1891. 54 p. (in Russian)

Gabdrafikova L.R. Blagotvoritelnaia deiatelnost tatarskogo predprinimatelstva v gody Pervoi mirovoi voiny: mezhdu grazhdanskim dolgom i etnokonfessionalnoi missiei. *Tula Scientific Bulletin. Series: History and Linguistics*. 2024. Iss.2 (18), pp.57-68. https://tula-vestnik.ru/archive/vipusk_18/57/(in Russian)

Zagidullin I.K. Vakufy v imperskom pravovom prostranstve. In: *Islam and Charity*. Proceedings of the All-Russian Seminar. Kazan. 2006. Pp.44-103. (in Russian)

Znamenskii P. *Kazanskie tatary*. Kazan: Typo-lithography of the Imperial University. 1910. 67 p. (in Russian)

Kapaeva A.T. Istoricheskie aspekty metsenatstva v Kazakhstane. *Otan Tarihy*. 2020. No.2 (90), pp.107-121. (in Russian)

Makhmutov Z.A. Dukhovnaia i obrazovatelnaia deiatelnost tatar v kazakhskoi stepi v kontekste vnutrennei politiki Rossiiskoi imperii (vtoraia polovina XVIII – nachalo XX veka). *Samarskii Nauchnyi Vestnik.* 2017. Vol.6, no.1(18), pp.113-117. (in Russian)

Makhmutov Z.A., Titova T.A. Charitable Activities of Kazakhstan's Muslim Merchants: 19th–Early 20th Centuries. *Oriental Studies*. 2023. Vol.16, no.3. Pp.495-504. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-67-3-495-504. (In Russian)

Minikhanov F.G. Tatarskie predprinimateli Kazakhstana i blagotvoritelnost (vtoraia polovina XIX – nachalo XX v.). In: *Current Issues in Russian and World History and Philology.* Kazan: Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan Publ. 2016. Iss.5. Pp.111-119. (in Russian)

Minnullin Z.S. Istochniki po istorii tatarskikh blagotvoritelnykh organizatsii vtoroi poloviny XIX – nachala XX v. *Gasyrlar Avazy – Echo of Centuries*. 2019. No.3, pp.168-182. (in Russian)

Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda. Ed. by N.A. Troinitskii. Vol.81. Akmolinskaia oblast. Saint Petersburg: Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. 1904. 130 p. (in Russian)

Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda. Ed. by N.A. Troinitskii. Vol.84. Semipalatinskaia oblast. Saint Petersburg: Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. 1905. 168 p. (in Russian)

Prikaz po Ministerstvu Gosudarstvennogo Prizreniia i podvedomstvennym emu uchrezhdeniiam № 68. Ob uprazdnenii blagotvoritelnykh uchrezhdenii i

obshchestv pomoshchi invalidam i o peredache ikh del i denezhnykh summ Ispolnitelnomu Komitetu uvechnykh voinov. 19 November 1917. *Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the RSFSR*. 1917. No.4. Art. 61. (in Russian)

Razdykova G.M. *Istoriia musulmanskogo obrazovaniia v Kazakhstane*. Pavlodar: Kereku Publ. 2010. 150 p. (in Russian)

Rybakov S.G. *Ustroistvo i nuzhdy upravleniia dukhovnymi delami musulman v Rossii. Petrograd.* 1917. 55 p. (in Russian)

Khabutdinov A.Yu. *Instituty Rossiiskogo musulmanskogo soobshchestva v Volgo-Uralskom regione*. Moscow: Marjani Publishing House. 2013. 344 p. (in Russian)

Shabley P.S. Semia Iaushevykh i ee okruzhenie: islam i dilemmy vlastnykh otnoshenii v Rossiiskoi imperii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. *Acta Slavica Iaponica*. 2017. Vol.38, pp.23-50. (in Russian)

Shabley P., Nurbayev Zh. Tatarskii zhurnal "Gasr al-Dzhadid" i musulmane Stepnogo kraia v nachale XX veka. *Gumilyov Journal of History*. 2026. Vol.156, no.3, pp.202-222. https://doi.org/10.32523/3080-129X-2026-156-3-202-222 (in Russian)

Information about the authors

Aizada Zhanbotaqyzy Berikbolova – PhD student in the specialty "History", Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Avenue, 050010, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-7322-4038, a.berikbolova@abaiuniversity.edu.kz

Gabit Kapezovich Kenzhebayev – Academician of the NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Dean of the Faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Avenue, 050010, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-5341-5603, gabit.kenzhebayev.62@bk.ru

Авторлар туралы мәлімет

Айзада Жанботақызы Берікболова – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің "Тарих" мамандығының докторанты, Достық даңғылы, 13, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы. https://orcid.org/0000-0001-7322-4038, a.berikbolova@abaiuniversity.edu.kz

Ғабит Қапезұлы Кенжебаев – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті тарих және құқық факультетінің деканы, Достық даңғылы, 13, 050010, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-5341-5603, gabit.kenzhebayev.62@bk.ru

Сведения об авторах

Айзада Жанботакызы Берикболова – докторант специальности "История" Казахского национального педагогического университета имени Абая, проспект

Достык, 13, 050010, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-7322-4038, a.berikbolova@abaiuniversity.edu.kz
Габит Капезович Кенжебаев– Академик НАН РК, доктор исторических наук, декан факультета истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая, проспект Достык, 13, 050010, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-5341-5603, gabit.kenzhebayev.62@bk.ru

Authors' Contributions

Berikbolova A. – investigation, data curation, archival research, collection and analysis of sources, writing – original draft preparation, writing – results and discussion, writing – materials and methods, project administration, corresponding author.
Kenzhebayev G. – methodology, supervision, provision of archival references and research guidance, writing – conclusion.

Авторлардың қосқан үлесі

Берікболова А. – зерттеу жүргізу, деректерді жинақтау және жүйелеу, архивтік ізденістер, дереккөздерді жинау және талдау, қолжазбаның алғашқы нұсқасын дайындау, нәтижелер мен талқылау бөлімін жазу, материалдар мен әдістер бөлімін жазу, зерттеу жұмысын ұйымдастыру, корреспондент автор.
Кенжебаев Ғ. – зерттеу әдіснамасын бекіту, ғылыми жетекшілік ету, архив қорлары мен дереккөздер бойынша бағыт-бағдар және сілтемелер ұсыну, қорытынды бөлімін жазу.

Вклад авторов

Берикболова А. – проведение исследования, сбор и систематизация данных, архивные исследования, сбор и анализ источников, подготовка первоначального варианта рукописи, написание раздела "Результаты и обсуждение", написание раздела "Материалы и методы", организация исследовательской работы, автор для корреспонденции.
Кенжебаев Г. – утверждение методологии исследования, научное руководство, предоставление рекомендаций и ссылок по архивным фондам и источникам, написание заключения.

Disclosure of conflict-of-interest information. *The authors declare no conflict of interest. /* ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** *Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /* ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** *Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.*

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 03.08.2026.
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 01.11.2026.
Published online first / Алғы рет онлайн жарияланды / Опубликована онлайн: 25.11.2026